
„Postimperiální politika“ a Gorbačov

Michal Klíma

Nástup Gorbačova k moci v březnu 1985 znamenal pro sovětskou zahraniční politiku zásadní přelom v celé její téměř 70 let trvající kontinuitě. Chtěl bych zdůraznit, že SSSR pod vedením trojky Gorbačov – Ševardnadze – Jakovlev prováděl „postimperiální“ zahraniční politiku. V tomto smyslu se diskontinuita projevuje nejen odklonem od Brežněvovy linie, ale ve skutečnosti i odmítnutím leninského a socialistického dědictví. Tato diskontinuita mívá dokonce za horizont sovětské historie, protože ohlašuje konec největší říše na světě, existující přibližně čtyři století. Představuje zároveň i opožděný rozpad industriálně feudální říše, přičemž na světovou politickou scénu uvádí Rusko a další nástupnické státy bývalého SSSR. To vše se uskutečnilo a dosud probíhá v kvalitativně se měnících celosvětových souvislostech na konci 20. století, kdy do popředí vystupují jevy vzájemné závislosti a globalizace.

Dědictví minulosti

Jaké dědictví zanechali Gorbačovovi předchůdci? Toto dědictví se „rovná“ největší říši na světě skládající se z „vnitřní říše“ ne-ruských národností, z „vnější říše“ ve východní Evropě a z „prodloužené říše“ socialisticky orientovaných zemí rozvojového světa. Sovětský svaz plnil vedoucí úlohu ve světovém komunistickém hnutí a současně vystupoval jako jeden z pólů bipolárního světa.

Sovětská velmoc se řídila logikou vývoje vzájemného poměru sil ve prospěch socialismu. Tomu byly podřízeny všechny politické, ekonomické, ideologické i vojenské páky. Světové revoluční hnutí se tak stále víc a víc „přibližovalo“ k rozhodujícímu vítězství socialismu nad kapitalismem, respektive k vítězství „dobra“ nad „zlem“. V této souvislosti bylo mírové soužití chápáno jako dočasné období a zároveň jako taktika nepomáhající likvidaci jiného společenského uspořádání. Při realizaci tohoto celosvětového plánu sehrávala významnou (ne-li rozhodující) úlohu vojenská moc.

Jestliže v první polovině 70. let pojímalo sovětské vedení politiku uvolňování jako možnost pro další expanzi a růst vojenské síly, pak USA dělaly vše pro to, aby zamezily tomuto sovětskému počínání ve světové politice.

V letech 1976–1985 uskutečňoval SSSR politiku globálního intervencionismu. Za hlavní frontu pokládal sféru „třetího světa“, kde očekával rozhodující posun v poměru sil ve prospěch socialismu. Postupně se angažoval v celém „oblouku krizí“, táhnoucím se od Středního východu až k jihovýchodní Asii. Jeho vojenský vliv byl zvláště patrný v Nikaragui, Salvadoru, Angole a Etiopii (za kubánské účasti). Sovětská flotila brázdila Indický oceán a hranice s Čínou byly přesyceny sovětskými vojsky. Klíčové prvky sovětského ofenzivního potenciálu byly rozmístěny ve střední Evropě.

Již v době před invazí do Afghánistánu (prosinec 1979) se Teng Siao-pching dožadoval vytvoření společné antisovětské fronty v podobě čínsko-americko-japonsko-západoevropské koalice.

Sovětský expanzionismus vyvolal na americké straně příslušná protipatření vyjádře-

ná novým důrazem na budování amerických vojenských sil za Carterovy vlády. V tomto smyslu měla sovětská ofenzíva negativní dopad na zahraniční politiku.

Reaganova Strategická obranná iniciativa, včetně dalšího kola závodů ve zbrojení s těžištěm především v technologické oblasti, rozmístění raket Cruise a Pershing-2 v západní Evropě a nezdary v Afghánistánu prokázaly meze sovětské moci a konečkonců se staly hrozbou i pro Sovětský svaz samotný. Celý komplex jednání o spolupráci a bezpečnosti (Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, jednání o snížení konvenčních sil ve Vídni, jednání o jaderných zbraních středního doletu i jednání o snížení strategických zbraní) byl zmrazen, tj. jednotlivá jednání se dostala do slepé uličky, nebo byla přerušena. Byl to vlastní expanzionismus a militarismus, který sovětskou zahraniční politiku uvrhl do nesnáží.

Jedna z hlavních příčin problémů sovětské společnosti spočívá v militarizaci země, která zachovávala soudržnost systému a zároveň umožňovala provádět velmocenskou politiku ve světě. Rozbujelý vojenskoprůmyslový komplex podvazoval možnosti rozvoje ostatních sfér společnosti, zvláště ekonomické oblasti. Propast mezi růstem vojenské síly a expanze ve světě na jedné straně a ekonomickým zaostáváním země na druhé straně se prohlubovala.

Jak zvrátit tento degenerativní proces, který jednak zotřoval sociální krizi na domácí scéně a jednak ohrožoval světové společenství nebezpečím globální války, ať už v jaderné či nukleární podobě? Bylo nutné přijít s novým realistickým přístupem nejen v zahraniční, ale hlavně ve vnitřní politice. Militarizace (podobně i ideologie) jako společenský jev byla ve skutečnosti vnitřní vlastností a funkcí totalitního systému. Ideologie socialismu se stala sama o sobě jakousi kamufláží, „cukrovou vatou“ či „lžpytívkou“ na budově společenského systému založeného na hrubé totalitní moci. Je možné ji považovat za nezbytnou součást a jakýsi tmel systému zdůvodňující jeho expanzionistické cíle.

Z těchto zjištění vyplynula nutnost začít proces demilitarizace, tj. zbavovat se vojenské zátěže dopadající na sovětskou ekonomiku a zahraniční politiku. V oblasti společenského vědomí se jednalo o radikální přehodnocení pojmu socialismus a oficiální socialistické ideologie vůbec. Jen radikální transformace rigidní a militaristické ideologie byla s to změnit základní principy strategie a taktiky zahraniční politiky. Pouze cestou pronikavé deideologizace mohlo dojít k odmítnutí dosavadních představ o nepříteli, obkličení, izolaci a vítězství.

Co vlastně znamená pojem socialismus a imperialismus? To byly první otázky, od nichž bylo nutné začít „vyprošťování“ ze sítě svazující ideologie. Tyto otázky měly těsnou spojitost s globálnějším problémem: Co nového obsahuje světový vývoj na konci 20. století? Odpovědi ve smyslu deideologizace, deleninizace rovnající se „zradě“ socialismu mohly uvést do pohybu proces „přemostování“ propasti rozdělující dva směry společenského vývoje lidstva. Ideologický, respektive třídní boj mezi socialismem a kapitalismem, jehož fyzickým výrazem byl konflikt mezi SSSR a USA, byl definitivně jednostranně opuštěn. Ideologie, garantující soudržnost socialistického tábora a komunistického hnutí, jakož i soudržnost kapitalistického systému, se vytratila.

Jedině „ideologický převrat“ byl s to sejmout ideologické klapky předpojatosti a zahájit proces demilitarizace sovětské společnosti, umožnit stahování vojenských sil prakticky ze všech částí světa. Zvrátit vývoj dalšího prohlubování ekonomického zaostávání a narůstání krizových jevů předpokládalo zorganizovat v globálním měřítku ústup a rezignaci SSSR na velmocenský status.

Deideologizace a nová ideologie

Nové politické myšlení je tím „záračným lékem“, jenž se stal rozhodujícím prostředkem reformátorů. Hlavním úkolem bylo zrušit stav druhé studené války. Bylo třeba vyvrátit a odmítnout vše, pojící se s představami boje a rozdělení.

Gorbačovův tým přijal kvalitativně nové vidění světa a jeho jednotlivých součástí. To

vyústilo v systematické přehodnocení podstaty socialismu a kapitalismu a jejich vztahů v měnícím se světovém prostředí.

Jestliže strategie poměru sil ve prospěch socialismu vedla ke druhé studené válce a k vážným společenským důsledkům, pak bylo nutné sovětskou zahraniční politiku osvo- bodit od nadřazování zájmů proletariátu a socialismu nad zájmy míru a nad humánní a vše- lidské hodnoty. V tomto smyslu teze o prioritě všelidských zájmů nad zájmy jednotlivých společenských tříd tvořila jádro nového politického myšlení. Koncepce mezinárodního třídního boje, tj. boje na všech frontách (ideologické, politické, vojenské), postupně pozbyla významu ve prospěch humanismu, globalismu a vzájemné závislosti.

M. S. Gorbačov prohlásil: „*Náš svět je jednotný nejenom internacionalizací ekonomického života, informací a komunikačních prostředků, ale je také vystaven společnému nebezpečí jaderné smrti, ekologické katastrofy a globálního výbuchu vyplývajícího z rozporů bídy a bohatství v jeho různých oblastech.*“¹

Podobné výroky najdeme i u ostatních reformátorů. Jakovlev například zdůrazňoval, že mírové soužití v podmínkách jaderného světa nemůže již být nadále pojímáno jako zvláštní forma třídního boje. „*Boj mezi dvěma protichůdnými systémy již nepředstavuje určující tendenci současné éry.*“²

Konfrontační model mezinárodních vztahů, založený na leninském pojetí mírové ko- existence odrážející třídní konflikt, byl zba- ven ideologického antagonismu. Tím byl zru- šen prostor pro teritoriální, ekonomický a sociální konflikt se Západem. Nové politické myšlení odstranilo konfrontační prvky na všech úrovních konceptu poměru sil. Otupilo a později zcela zlomilo „ofenzivní ostří“ světového revolučního hnutí, zvláště expanzi zemí socialistického společenství, vítězné tažení tzv. národně osvobozenického hnutí v rozvo- jových zemích a konfrontaci dělnického a komunistického hnutí na Západě. Světový revo- luční proces se stal okrajovým jevem.

Spolupráce při obraně univerzálních hodnot nahradila „zákonitý“ konflikt mezi socia- lismem a kapitalismem. To vyvolalo radikální změnu v samém „srdci“ mezinárodních vztahů v teoretickém i praktickém smyslu.

Kromě toho bylo třeba zbavit „prokletí stokrát prokletý“ kapitalismus, vymanit se z vize jednoho pólu třídního boje jako kořene všeho zla. Až do té doby byl kapitalismus charakterizován jako imperialismus ohrožující samu existenci lidstva, jako prapříčina všech sociálních konfliktů a válek, procházející všeobecnou krizí a „zahníváním“.

M. S. Gorbačov vyjádřil posun v chápání kapitalismu ve svém projevu k 70. výročí Říjnové revoluce, což později opakoval v únoru 1988. Položil základní otázku: „*Lze v dnešní době, vyznačující se vzájemnou závislostí a jednotou světa 20. století, vykonávat na podstatu imperialismu takový způsob nátlaku, který by zablokoval nejnebezpečnější projevy imperialismu?*“

V projevu, předneseném v listopadu 1987, položil Gorbačov tři konkrétnější otázky: Je imperialismus schopen se vypořádat se svou agresivní podstatou? Může se kapitalismus obejít bez militarismu, respektive může jeho ekonomika fungovat bez militarismu? Je kapitalistický systém s to existovat bez neokolonialismu?³ Gorbačov odpověděl na všechny otázky více méně v pozitivním duchu. Tím umožnil nový pohled na procesy probíhají- cí v pluralitních demokraciích, což ve svých důsledcích přispělo k odstranění vize třídního nepřítel- e a třídního boje v mezinárodních vztazích vůbec. Nové politické myšlení se tak stalo mezníkem, jenž vedl k zastavení závodů ve zbrojení a umožňoval demilitarizaci mezinárodních vztahů i sovětské společnosti.

Nové vidění světového vývoje dovo- lovalo také zásadní přehodnocení podstaty války a míru. Leninský přístup, podle něhož mír nemůže nastat, aniž by socialismus byl nastolen v celosvětovém měřítku, byl odmítnut. Zároveň byla popřena platnost Clausewitzovy poučky o tom, že „*válka je pokračováním politiky jinými, násilnými prostředky*“. Nukleární i konvenční zbraně dosáhly takového stupně ničivosti, že již nemohly být pou- žívány jako prostředek k dosažení politických, ekonomických nebo jiných cílů. Bezpečnost byla proto stále více pojímána jako politický problém a otázky s ní spojené

mohly být řešeny pouze politickými prostředky. Nové politické myšlení zdůrazňovalo, že by bezpečnost neměla být založena na akumulaci vojenské moci, ale na politických prostředcích zahrnujících kontrolní opatření a řešení regionálních konfliktů mírovou cestou.

„Zastarávající“ úvahy o možném použití zbraní hromadného ničení byly těsně spjaty s globálními důsledky světových vztahů v oblasti ekonomiky, komunikace aj. Pojem bezpečnosti byl obohacen tezí proklamující, že „bezpečnost je nedělitelná“. To umožnilo vznik myšlenky komplexního systému mezinárodní bezpečnosti, poprvé vyslovené na XXVII. sjezdu KSSS v únoru 1986. Bezpečnost každého státu byla chápána v souvislosti s bezpečností světového společenství v politickém, vojenském a ekonomickém smyslu založeném na všelidských hodnotách.

Radikální změny v chápání socialismu, kapitalismu, současného světového vývoje, otázek války a míru a pojetí bezpečnosti způsobily dramatický posun v sovětské vojenské strategii. Tento posun se týkal změny ofenzivního přístupu za defenzivní. Sovětská vojenská doktrína začala zdůrazňovat koncepci „rozumné dostatečnosti“ a komplexní systém mezinárodní bezpečnosti. Vojenská síla již nebyla budována s cílem zvítězit, ale orientovala se na dosažení obranné dostatečnosti. Jaderná válka stejně jako rozsáhlá konvenční válka v Evropě nemohly již přinést zisk, ale sebezničení. Vojenská síla přestávala hrát rozhodující úlohu určující velmocenský status. Stupňování závodů ve zbrojení ve svých důsledcích vedlo k ekonomickému vyčerpávání a koneckonců k podlamování velmocenského postavení.

V podmínkách demontáže obrazu nepřítele a pojmu třídního boje, v podmínkách „přezbrojení“ naší planety na základě koncepcí vzájemného zastrasování a rovnováhy strachu se ve 40leté poválečné historii vytvořily příznivé okolnosti pro zastavení růstu a snižování jaderných arzenálů podobně jako i ostatních druhů zbraní hromadného ničení a konvenčních zbraní.

Sovětská velmoc, spočívající na militarizaci země a militarizaci vědomí vlastního obyvatelstva, zahájila „odtučňovací kúru“, jejímž cílem bylo zvrátit ekonomické zaostávání, vzdát se politiky izolacionismu a plně se zapojit do globálního rámce procesů soudobé civilizace. To souviselo s otázkami spojenými se zastavením a snižováním nákladů na zbrojení i s postupným stahováním vojenských sil rozmístěných po světě.

Je třeba připomenout, že nové politické myšlení v podstatě nepředstavuje nic nového ani originálního. Přejalo myšlenky pocházející ze 70. let, rozvíjené v západních společenských vědách. Mj. se jedná o přístupy transnacionalismu, globalistiky a funkcionalismu.

Funkcionalisté například tvrdí, že současné globální problémy nelze ani zredukovat, ani zmenšit, pokud nebude dosaženo větší sociální, ekonomické a politické spolupráce. Žádná země či region nemůže existovat izolovaně a vyhnout se globálním dopadům. Hlavním úkolem je nalézt nové cesty politické organizace, tzn. vytvořit síť mezinárodních organizací.

V této souvislosti nás proto nemůže překvapit, že E. Ševardnadze přišel na Valném shromáždění OSN v roce 1987 s nečekanou myšlenkou vyjadřující snahu SSSR po zajištění míru „výhradně“ prostřednictvím OSN a její Rady bezpečnosti.⁴

Sovětská zahraniční politika a vnitřní konsenzus

Nové politické myšlení je ve skutečnosti nová ideologie odporující základním leninským principům, respektive marxismu-leninismu. Proto trvalo jistou dobu, než se bezvýhradně prosadilo. Největší překážky se objevily při zavádění nových myšlenek do praxe.

Nové politické myšlení jako ideologie reformátorů s jejich deideologickými, demilitaristickými a deimperálními přístupy se muselo aplikovat s nejvyšší opatrností. Uplatňovalo se postupně krok za krokem, narušujíc dlouhodobé vzorce myšlení a cítění reprezentované významnými politickými, vojenskými i ekonomickými zájmy v sovětské společnosti.

Abychom lépe porozuměli změnám v zahraniční politice, musíme ji zařadit do širšího

kontextu sovětské přestavby. Perestrojka přinášela postupné změny ve směru od monolitní k pluralitní společnosti a politickému systému. Pokud jde o samotný politický systém, můžeme pozorovat téměř permanentní posun v mocenské rovnováze. Důležitý přelom nastal přechodem od stranického k prezidentskému systému v roce 1988. Tato fáze představovala jakýsi přechodný hybrid, kdy si komunistická strana ještě uchovávala dominantní postavení, i když byla stále víc omezována a vytlačována rodící se institucionální základnou pluralitní společností. Vyvíjející se dualitní moc způsobovala strukturální nestabilitu a vyhrocovala napětí ve společnosti.

Komunistická strana sama o sobě zosobňovala procesy sociální různorodosti a rozmanitosti zájmů, které vedly ke vzniku významných prvků konkurenční politiky. Symbolizovala nejen tradiční politickou stranu v západním slova smyslu, ale i jistý druh korporativních struktur. Z tohoto hlediska představovala jakýsi zmenšený model společnosti. Pod Gorbačovým vedením se transformovala a procházela stejnými procesy diferenciací jako celá společnost (o tom svědčí skutečnost, že bývalí členové KSSS buď zakládali, nebo hráli více méně důležitou úlohu při vytváření celého spektra politických stran).

V období 19. stranické konference v roce 1988 působilo v KSSS osm významnějších politických proudů, přičemž tři z nich – demokratická, centristická a marxistická platforma – se jevíly určujícími. Tato podoba KSSS má paradoxně mnoho společného se Sartoriho typologií polarizovaného pluralismu.

V tomto případě tvořily polarizovaný pluralismus tři významné politické síly v KSSS: revoluční demokraté (Jelcin), centristé (Gorbačov) a konzervativci (Ligačov). Takto polarizovaná strana přejala prakticky všechny základní vlastnosti extrémního pluralismu, tj. například „bilaterální opozice“, „dosazení centra“, „odstředivé tendence“ a „ideologické vzorce“.⁵ Gorbačov a jeho spojenci zaujali zcela vědomě úlohu centra v multipolárním konkurenčním mechanismu. Tento středově založený systém se vyznačuje tím, že centrální oblast je již předem obsazena mimo konkurenční boj. Z toho vyplývá, že takový politický systém odrazuje dostředivé síly a vyvolává odstředivé projevy v podobě extrémní politiky.

Gorbačov musel proto ve své přestavbové politice respektovat pravidla této mocenské rovnováhy. Stálý posun v poměru mocenských zájmů vedl k novým a novým destabilizujícím sociálním vlnám. S ohledem na tuto skutečnost musel Gorbačov velmi opatrně „dávkovat“ změny v rámci systému ve prospěch demokratizace. Jen tak si mohl zachovat kontrolu nad transformačními procesy a zároveň nerozvrátit celý systém. Nakonec však po relativně dlouhodobém a úspěšném provádění politiky posunu a vyvažování mocenských zájmů rozbily konzervativní síly tuto rovnováhu v závěrečných fázích transformace.

Při hodnocení Gorbačova a ostatních reformátorů je proto třeba mít na zřeteli jisté „roz-dvojení“ osobnosti. Čteme-li jejich prohlášení a zvažujeme-li jejich akce, musíme mít na paměti, že politici jasně nevyslovují skutečné názory, pocity a zájmy, neboť se podřizují přísným pravidlům mocenské hry. Pro tyto „nereálné lidi“ platí první politické přikázání: nebýt sám sebou, nýbrž působit ve smyslu politicky pragmatickým. Dvojnásob to platilo o sovětské domácí scéně, kde demokratické mechanismy neexistovaly a kde slovo „nejvyšších“ bylo považováno za danou pravdu, za návod k jednání celé společnosti.

Progresivnější úlohu než vnitřní politika sehrála zahraniční politika, která iniciovala demokratické změny na domácí scéně.

Přestavba obsahuje souvislosti vnitřní i zahraniční politiky. Obě se vyznačují svými zvláštnostmi vyplývajícími z odlišných prostředí, v nichž se vyvíjejí. Domácí politika se potýkala s mnohem užšími možnostmi manévrování.

Z logiky politického systému lze odvodit, že centrum zosobňované Gorbačovem muselo používat velmi pružnou a kompromisní taktiku při uskutečňování své strategie. Tuto taktiku je možné charakterizovat slovy „dva kroky vpřed a jeden vzad“, občas i opačně „jeden krok vpřed a dva kroky vzad“. Domnívám se, že podzim 1990 představuje „dva kroky vzad“, po nichž následovaly „čtyři přískoky vpřed“ v létě 1991 končící srpnovým pučem.

Tato taktika plná kompromisů doprovází celou historii strategie přestavby i v oblasti zahraniční politiky. Vlna kritiky z řad konzervativní opozice se zvedla zejména proti některým jejím „krokům“. Jednalo se prakticky o neustálou kritiku odzbrojovacích jednání, ať už v oblasti konvenčních či strategických jaderných zbraní, nebo jaderných raket středního doletu. Objevily se i přímé pokusy porušit již dohodnuté smlouvy. Například transfer jednoho tisíce tanků za Ural porušoval smlouvu o konvenčních zbraních v Evropě. V této souvislosti E. Ševardnadze prohlásil: „Já jsem přednesl stížnost spolu s prezidentem... Sergej Achromejev předložil memorandum zcela ospravedlňující tento postup.“⁶ Ztráta střední a východní Evropy stejně jako spolupráce SSSR a USA během krize vyvolané iráckou invazí do Kuvajtu se také staly terčem bezprecedentních útoků proti zahraniční politice. Nakonec v prosinci 1990 podal E. Ševardnadze rezignaci (v souvislosti s vnitřní situací).

S. White ve své knize poukazuje na zajímavou skutečnost, jak poznenáhlu a s velkou obezřetností „se klubalo“ nové politické myšlení zahraniční politiky. Domnívám se, že základní představa a struktura nového politického myšlení existovala už v době, než se Gorbačov stal nejvyšším stranickým představitelem v březnu 1985.

Významné rozdíly lze rozpoznat v Gorbačovových projevech podle toho, zda jsou určeny pro domácí či zahraniční publikum. Zatímco na ideologické konferenci v prosinci 1984 obvinil Gorbačov kapitalismus z toho, že se uchyluje k válkám a teroru, tentýž měsíc pozměnil tón ve svém vystoupení před britským parlamentem. Vyjádřil přání obnovit dialog a spolupráci. Mluvil již o nové cestě politického myšlení v atomovém věku vzájemně propojeného světa globálními problémy. V únoru 1985 podtrhl význam evropské tematiky a formuloval pojem náš společný dům. U příležitosti svého zvolení vedoucím stranickým představitelemrazil představu o mírové a vzájemně výhodné spolupráci s kapitalistickým světem s možností naprosté likvidace jaderných zbraní. V dubnu 1985 vyzdvihl důležitost civilizovaných mezistátních vztahů založených na přísném dodržování mezinárodního práva. Vyslovil myšlenku, že *neexistuje „fatální“ nevyhnutelnost konfrontace a že se v kapitalistických zemích objevily „nové progresivní a demokratické síly“*.⁷

Je až udivující, jak mnoho prvků nového politického myšlení obsahovaly Gorbačovovy projevy pronesené již v roce 1985.

Lze si všimnout i dalšího zajímavého faktu spjatého s logikou politického boje v sovětské historii. Ta vyžadovala obsadit za každou cenu „chrám pravdy“. Svou úlohu zde jistě sehrála zkušenost Stalina, jenž si obratně přivlastnil Leninovo dědictví prohlášené za neomylné. To byl také důvod, proč Gorbačov a jeho spojenci museli pozdvihnout ideologickou zbraň – leninismus. *Znovu jsme se stali svědky toho, že se Leninovy názory začaly vysvětlovat v jiném smyslu, tak aby posloužily pragmatickým zájmům sovětského vedení.*

V říjnu 1986 Gorbačov prohlásil, že „*Lenin ve své době vyjádřil myšlenku kolosální hloubky týkající se priority zájmů sociálního vývoje a lidských hodnot nad zájmy té či oné třídy*“. Podobně Ševardnadze v červenci 1988 uvedl, že mírová koexistence si vyžaduje nové osvětlení a odmítl jako chybný a antileninský názor poplatný brežněvovské čře, že mírové soužití je specifickou formou třídního boje.⁸

Tak se axiomy nového politického myšlení objevují „pod hlavičkou“ leninismu. Paradox spočívá v tom, že tentokrát nešlo pouze o tzv. „odstraňování deformací“, jak to hlásali Gorbačovovi předchůdci.

Domnívám se, že v tomto případě šlo o vědomé a skryté zavržení základních Leninových principů týkajících se takových otázek, jako je úloha sociálních tříd v mezinárodních vztazích spjatá s koncepcí mírového soužití jako specifické formy třídního boje nebo představa, že mír v globálním měřítku může být nastolen až s úplným vítězstvím socialismu nad kapitalismem.

Z toho vyplývá, že *nové politické myšlení přispělo k procesu postupné eroze revolučního leninismu a k přiklonu k sociální demokracii.*

Sovětská zahraniční politika a zahraniční konsenzus

Jestliže udržování konsenzu na domácí scéně bylo složitým procesem, konsenzus zahraniční politiky ve vztahu k USA a jejich západním spojencům se zdál jednodušší. Důvod, proč sovětská zahraniční politika byla na Západě vítána a oslavována, je nasnadě. *Vždyť odstraňování konfrontačních prvků z mezinárodních vztahů a ústup SSSR z jeho imperiálně dobytých pozic začaly vytvářet stabilnější a předvídatelnější mezinárodní ovzduší.*

Z pohledu světového společenství byla sovětská zahraniční politika tak úspěšná proto, že chtěla „mnohem méně“. Také Gorbačov byl relativně úspěšný v tom smyslu, že se prakticky nikdo nesnažil využít slabosti SSSR ve svůj prospěch. Jasně se to projevilo během revolucí ve střední a východní Evropě, kdy se západní představitelé nesnažili narušovat oslabenou integritu SSSR a nepodněcovali k urychlení rozpadu Varšavské smlouvy. Tento západní přístup byl stvrzen během summitu na Maltě v prosinci 1989. Gorbačov a Bush vyhlásili diplomatický konec studené války a naznačili cesty, jak kontrolovat transformační procesy nejen v rámci evropského, ale i světového uspořádání.

V létě 1991 Bush varoval Gorbačova před nebezpečím puče a dokonce i poté – za změněných vnitřních podmínek – podporoval Západ Gorbačova a jednotu SSSR téměř až do poslední minuty.

Zdá se, jako by mezi Gorbačovem a západními politiky existovala tichá dohoda stanovící si za cíl udržet ve stabilizované formě přeměny v SSSR, v Evropě i ve světě. Zdá se, že koncem 20. století vznikl nový typ spojení mezi světovými humanitními silami, namířeno proti konzervatismu a militarismu v jedné šestině světa, zosobňovaným zvláště vojensko-průmyslovým komplexem, těsně spjatým se stranicko-státní byrokracií.

V této souvislosti Aspaturian píše: „... pučisté tvrdí, že byli opakovaně bez předběžného upozornění a diskuse stavěni před hotovou věc dohodnutou při jednáních s představiteli zahraničních států.“⁹

Vědomý ústup

Procesy deideologizace, demilitarizace a změny ve prospěch humanismu a globalizace představovaly ideologickou strukturu směřující ke strategii imperiálního ústupu. To se uskutečňovalo, aniž by se otevřeně vyhlásil cíl – omezení úlohy SSSR ve světové politice.

T. Sestanovich v této souvislosti uvádí dva podobné příklady „stahování“ v důsledku zvyšujícího se napětí mezi extrémně ambiciózní zahraniční politikou a omezenými domácími zdroji. Hovoří o době vlády egyptského prezidenta Sadata a o americké politice pod vedením Nixona a Kissingera. Vyzdvihuje jejich schopnost režírovat ústup, a nikoli usilovat o vítězství stůj co stůj. Toto srovnání je v zásadě metodologicky správné, ovšem ponechává bez povšimnutí některé zásadní odlišnosti.

Je třeba poznamenat, že se sovětské reformátory střetli se stavem, kdy společnost procházela hlubokou ekonomickou, politickou a ideologickou systémovou krizí. Tato společnost byla zároveň komunistickou říší představující totalitní systém, ovládající tím či oním způsobem přibližně jednu třetinu naší planety a ohrožující svým vojenským potenciálem veškerou civilizaci. Situace v SSSR se tak kvalitativně liší od poměrů v Egyptě a v USA v příslušných obdobích. Pripadá nám jako malý zázrak, že kolaps této říše zatím nebyl doprovázen rozsáhlou lidskou a materiální destrukcí.

Obdiv za svou mistrnou strategii a taktiku ústupu zasluhují všichni reformátory pod vedením trojky Gorbačov – Ševardnadze – Jakovlev. Ti ztělesňovali nejen sovětské reformní hnutí, ale také intelektuální revoluci v čele globální civilizace.

Přestavba a její ideologie představují přechodné stadium, kdy země řešila problém transformace společnosti od totalitního k demokratickému stavu a kdy se zahraniční politika vypořádávala se svou militaristickou a imperiální zátěží.

Sovětská zahraniční politika představovala kontinuitu celé řady ústupků bez vymezení jasně konečné hranice. Tuto ústupovou strategii „vyklizování pozice“ dokumentují následující události: smlouva o likvidaci raket středního doletu v Evropě (bez započítávání podobných britských a francouzských systémů a bez návaznosti na jednání o strategických zbraních), dohoda o snižování strategických jaderných zbraní (bez návaznosti na SDI), bezpodmínečný odchod z Afghánistánu, zlepšování vztahů s Čínou (splnění tří čínských podmínek), znovusjednocení Německa, ztráta střední a východní Evropy, stahování se z mnoha regionálních konfliktů ve světě atd.

Z pojetí nového politického myšlení, ze strategie a taktiky zahraniční politiky je možné usuzovat, že politika „ustupování“ se prováděla nikoli živelně, ale vědomě. *„Průběh ústupu může být pomalý a nepravidelný a proztrává politika může dovedně skrýt jeho rozsah před nepřáteli, spojenci a klienty, jakož i před domácí veřejností.“*¹⁰

V léto souvislosti se Aspaturian táže, zda sovětská politika byla záměrná akce, nebo projev nekompetentnosti. Jeho odpověď vyznívá pozitivně ve prospěch obou faktorů. Poukazuje přitom na jistý druh konspirace s příslušnou skrytou agendou zahrnující Gorbačovovu obratnou manipulaci při postupném odstraňování všech členů Brežněvova politického byra a sekretariátu KSSS a při postupném omezování monopolní úlohy „státostrany“ ve společnosti. Dále poznamenává, že závažná rozhodnutí nebyla veřejně diskutována a byla zatajována i před samotným politickým byrem. *„To nám zcela nevyhnutelně připomíná skutečný svévolný direktivně administrativní systém rozhodování kritizovaný Gorbačovem a Ševardnadzem, kdy hrstka lidí přijímala kritická rozhodnutí.“*¹¹

Ne se vším, co uvádí Aspaturian, je možné souhlasit. Týká se to zejména jeho tvrzení, že se přestavba vymkla kontrole. Připomeňme si mnohé projevy Jakovleva, považovaného za hlavního ideového architekta reformy, v nichž se vyslovoval pro co možná nejširší zapojení občanské aktivity. Využití širokého proudu občanské energie bylo důležitou součástí strategie přestavby při vytěšňování konzervativních sil. Případné výstřelky považoval Jakovlev za přirozený projev a za nutnou „pěnu“ doprovázející revoluční transformaci společnosti.

Logika přestavby a nového politického myšlení nám napovídá, že lze pokládat za důvěryhodné Ševardnadzeho tvrzení, že se zahraniční politika řídila skrytou agendou. Ve své knize například odhalil, že při setkání po znovusjednocení Německa sdělil ministru zahraničí H.-D. Genscherovi, že došel k závěru o nevyhnutelnosti znovusjednocení již v roce 1986. Podobně se vyslovil i o ztrátě východní Evropy, o rozpadu Varšavské smlouvy a o erozi vojenské moci SSSR.

Zatímco Leninova politická revoluce v roce 1917 a Stalinova industrializace a kolektivizace v letech 1927–1934 představovaly prodloužení existence ruského impéria pod jinou „nálepkou“ a ve znamení „ideologie-náboženství“, pak Gorbačovova perestrojka provedením politické „kontrarevoluce“ představovala definitivní tečku za tímto nastávaným feudálním časem.

Nezodpovězená otázka

Nezodpovězena však zůstává závažná otázka: *Byly demokratizační procesy opravdu nezbytnou podmínkou pro zavedení tržní ekonomiky a reformy jako celku? Nepředstavuje čínský příklad schůdnější cestu transformace totalitní společnosti v pluralitní demokracii? A lze vůbec srovnávat podmínky Sovětského svazu a Číny (rozdíly v národnostním složení populace, v zemědělství atd.)?*

Jakmile byla zahájena přestavba, začaly demokratické prvky sehrávat dominantní úlohu; společenský vývoj se začal „vstřebávat“ a vyvíjet podle pravidel nového dynamického mechanismu. Tento mechanismus postupně odkrýval celý komplex potlačených a skrytých společenských rozporů, které započaly fázi eroze sovětské říše. Logika vývoje byla neúprosná; společnost byla „vržena do víru“ překotného vývoje nevyhnutelně směřujícího k takové konfiguraci zájmů, kdy se rovnovážný stav musel zhroutit.

Tento vývoj lze pozorovat od podzimu 1990. Projevila se samozřejmě ztráta východní Evropy jako rozšířené části sovětské říše a hlavně pak důsledky těchto událostí. Všem začalo být pravděpodobně jasné, že pokračování perestrojky by znamenalo konec Sovětského svazu převážně s ohledem na situaci v Pobaltí.

Domnívám se, že od tohoto okamžiku se Gorbačov ve skutečnosti stal „rukojmím“ ofenzívy konzervativců a zastánců zachování ruského, respektive sovětského impéria (alespoň v podobě oficiálních hranic). Koncem jara a počátkem léta 1991 se Gorbačov pokusil vyklouznout z konzervativního sevření. Tehdy se opět postavil do čela reformních snah při přeměně KSSS ve stranu sociálně demokratického typu, při přípravě ekonomické reformy a nové celosvazové smlouvy. Následný spád událostí patrně nutně skončil násilným pokusem zvrátit vývoj a rozpadem Sovětského svazu.

Tak de facto od samého počátku přestavby a v jejím „srdci“ byla zakódována logika destruktivního potenciálu.

Na závěr bych se pokusil zhodnotit působení Gorbačova v letech přestavby. Snad by mu bylo možné udělit čtyři medaile:

- první za odvahu spustit něco takového, jako byla přestavba,
- druhou za brilantní mocenskou „partii“ na domácí scéně (1985–1990),
- třetí za humanismus pronikající celým reformním procesem,
- čtvrtou za zásluhy o ukončení studené války a o emancipaci východní Evropy apod.

Pouze pokračující dějinný vývoj rozvíjející důsledky rozpadu a postgorbačovského chaosu v jedné šestině světa rozhodne s konečnou platností o tom, kolik medailí, pokud vůbec nějakou, mu bude možné skutečně ponechat.

¹ Sakwa, R.: *Gorbachev and His Reforms, 1985–1990*. Cambridge 1991, s. 320.

² Tamtéž, s. 323.

³ Viz tamtéž, s. 321–322.

⁴ Viz Sestanovich, T.: *Gorbachev's Foreign Policy: A Diplomacy of Decline*. *Problems of Communism*, January – February 1988.

⁵ Viz Sartori, G.: *A Typology of Party Systems*, ed. P. Mair, *The West European Party System*, Oxford 1990.

⁶ Aspaturian, V.: *Farewell to Soviet Foreign Policy*. *Problems of Communism*, November – December 1991, s. 55.

⁷ White, S.: *Gorbachev and After*. Cambridge 1991, s. 187.

⁸ Viz Holloway, D.: *Gorbachev's New Thinking*. *Foreign Affairs* 1/1989, s. 70.

⁹ Aspaturian, V.: cit. dílo, s. 57.

¹⁰ Sestanovich, T.: cit. dílo, s. 2.

¹¹ Aspaturian, V.: cit. dílo, s. 57.

¹² Tamtéž, s. 56.